

تاریخ دریافت : ۹۴/۰۲/۰۵

تاریخ پذیرش : ۹۴/۰۴/۲۵

تأثیرات باغ‌های تیموری در سمرقند بر باغ‌های صفوی در اصفهان (خیابان چهارباغ)

سودابه قلی‌پور*
وحید حیدرنتاج**

چکیده

در طول تاریخ یکی از زیباترین فعالیت‌های انسان، آفرینش باغ بوده است. هنر باغ‌سازی یکی از کهن‌ترین هنرهای ایرانیان است که دارای سنت‌های ارزشمند و قدرتی معنوی است. قدم نهادن در باغ‌های ایرانی، ما را به این اندیشه وامی‌دارد که چه رمز و رازی در پس ظاهر آراسته آنها نهفته است که بعد از گذشت قرن‌ها کهنه نمی‌شوند و همچنان با منظره‌ی جذاب، انسان امروز را به سوی خود دعوت می‌کنند. شکل باغ در ایران از دیرباز تاکنون با طبیعت و میزان آب تناسبی کامل داشته است. اطلاعات درباره باغ‌های سمرقند به گزارش‌های کلاویخو و تعدادی مقاله محدود شده و در حال حاضر اثری از بیشتر باغ‌های سمرقند و اصفهان دیده نمی‌شود. هدف اصلی این مقاله بررسی ساختار فیزیکی باغ‌های سمرقند و اصفهان و تأثیرات باغ‌های تیموری در سمرقند بر باغ‌های خیابان چهارباغ اصفهان در دوره صفوی است تا اینکه محتوای این مطالعات، گامی در جهت مطالعات بیشتر در این زمینه باشد.

در این راستا با رویکرد توصیفی- تاریخی، مروری به شناخت عناصر شکل‌دهنده باغ‌های دو دوره تیموری و صفوی و شباهت‌ها و تفاوت‌ها در این باغ‌ها با دو دوره زمانی متفاوت پرداخته می‌شود و در واقع توصیفاتی که درباره باغ‌های این دوران (تیموری - صفوی) شده، بسیار مفصل‌تر از توصیفاتی است که از باغ‌های دورانی قبلی شده و این، کمک بزرگی به شناخت باغ‌های این دو دوره تاریخی کرده است و به این سؤال که باغ‌های دوره تیموری و به‌ویژه باغ‌هایی که تیمور در سمرقند ایجاد کرد، تا چه اندازه بر باغ‌های بعد از خود در دوره صفوی تأثیر داشته، پاسخ داده می‌شود. برای بررسی باغ‌های این دو دوره از منابع تاریخی و سفرنامه‌ها و اسناد و مدارک به جا مانده از آن دوران و نتایج و مطالعات انجام‌شده توسط پژوهشگران معاصر استفاده شده و به این نتیجه رسیده که باغ‌سازی به شیوه صفوی و به طور خاص خیابان چهارباغ ریشه در دوران تیموری داشته است.

واژگان کلیدی

چهارباغ، سمرقند، اصفهان، عصر تیموری، عصر صفوی.

*. کارشناس ارشد مطالعات معماری، دانشگاه هنر اصفهان. نویسنده مسئول ۰۹۱۱۱۴۵۸۲۷ s.gholipoor@gmail.com

** دکتري معماری. استادیار، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران v.nattaj@yahoo.com

مقدمه

عالم‌آرای عباسی، نوشته اسکندربیک منشی ترکمان (۱۳۵۰) و کتاب روضه‌الصفویه، نوشته میرزا بیگ‌بن حسن جنابادی (۱۳۷۸) اشاره داشت. این منابع به همراه سفرنامه‌های به‌جامانده از دوران صفوی از جمله پیتر و دلاواله^۲ (۱۳۴۸)، ژان شاردن^۴ (۱۳۷۵)، انگلبرت کمپفر^۵ (۱۳۶۳) و ... که به معرفی خیابان چهارباغ و باغ‌های اطراف آن پرداخته‌اند و مقالات دکتر مهوش عالمی و کتاب‌های متعدد در زمینه باغ ایرانی؛ در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته‌اند. همچنین رساله دکترای مجتبی انصاری تحت عنوان «ارزش‌های باغ ایرانی (صفوی-اصفهان)» منبع مهمی برای شناخت باغ‌های دوره صفوی هستند.

ویلبر در کتاب خود بیان داشته باغ‌های سمرقند و هرات تأثیر و نفوذ فراوانی در هنر باغ‌سازی در سایر مناطق و همچنین در ادوار بعدی داشته‌اند (ویلبر، ۱۳۸۴: ۷۱).

روش تحقیق

روش تحقیق در این مقاله، روش تحقیق توصیفی-تاریخی است. از آنجا که اکثر نشانه‌های این باغ‌ها از بین رفته، با جستجو در منابع تاریخی و سفرنامه‌ها و اسناد و مدارک به‌جامانده از آن دوران و گویاسازی این اسناد و مرور مقالات و نوشته‌های معاصر و بازسازی تصویری و ... می‌توان به بیان ویژگی‌های این باغ‌ها دست یافت. در واقع توصیفاتی که درباره باغ‌های این دوران شده، بسیار مفصل‌تر از توصیفاتی است که از باغ‌های دوران قبل شده و این، کمک بزرگی به شناخت باغ‌های این دو دوره تاریخی کرده، نیز به این سؤال که باغ‌های دوره تیموری به‌ویژه باغ‌هایی که تیمور در سمرقند ایجاد کرد، تا چه اندازه بر باغ‌های بعد از خود تأثیر داشته، پاسخ داده می‌شود.

سمرقند در دوره تیموری

در اواخر قرن هشتم تیمور شهر سمرقند را برای پایتختی خود برگزیده و برای عمران و آبادی آن کوشش بسیار کرد. وی می‌خواست آن را بزرگترین شهر عالم کند. رودخانه زرافشان (کوهک) در سمت شمال سمرقند واقع شده بود و تعداد زیادی آبرو و جوی کلیه مناطق اطراف شهر را قطع و آبیاری می‌کرد و علت سرسبزی این شهر وجود همین رودخانه بوده که کلیه نقاط آن توسط آب به خوبی آبیاری می‌شده است.

اصطلاح باغ، به صورتی که در منابع تیموری به کار رفته، اغلب به املاک مشجر مجلی اطلاق می‌شود که شاهزادگان تیموری و دیگر اشخاص متمکن به صورت اقامتگاه خود از آنها استفاده می‌کردند (ویلبر و همکاران، ۱۳۷۴: ۲۳۹). هرچند تیمور با عطش سیری‌ناپذیر خود به قدرت، بیشتر

باغ‌های ایرانی، به‌عنوان یکی از قدیمی‌ترین تجربه‌های منظرسازی نیازمند به ریشه‌یابی الگوهای به کار رفته در آن است. عوامل متعددی در شکل‌گیری باغ ایرانی تأثیر داشته و برای این عوامل، شناخت محیطی که این باغ‌ها در آن برپا شده‌اند، اهمیت دارد. ساکنان ایران از روزگاران قدیم علاقه بسیار به داشتن باغ‌های زیبا و فرح‌انگیز داشتند، ظروف به‌جامانده از دوران گذشته که به درخت و شاخ و برگ منقوش است و همچنین طرح قالی‌ها علاقه آنان به باغ را نشان می‌دهد.

«باغ ایرانی پدیده‌ای فرهنگی، تاریخی، کالبدی در سرزمین ایران است و معمولاً به‌صورت محدوده‌ای محصور که در آن گیاه، آب و ابنیه در نظام معماری مشخصی با هم تلفیق می‌شوند و محیطی مطلوب، ایمن و آسوده برای انسان به وجود می‌آورد، ساخته می‌شود» (شاهچراغی، ۱۳۹۰: ۴۱). در واقع باغ ایرانی از تأثیر شکل عینی در قالب نظام کالبدی به‌وسیله عناصر کیفیت فضایی بر روی اندام‌های حسی شکل گرفته و می‌توان آن را به عنوان رابطه حکیمانه انسان و طبیعت دانست.

در این مقاله به بررسی ویژگی‌های باغ‌های دو دوره تیموری در شهر سمرقند و دوره صفوی در شهر اصفهان که از نظر زمانی دو دوره اصلی متوالی در تاریخ ایران بوده‌اند؛ اشاره شده است. این دو شهر وجه اشتراکاتی با یکدیگر دارند، از جمله اینکه هر دو در دوره خود جزء شهرهای بزرگ و پرجمعیت بوده‌اند و هر دو شهر در کنار رودخانه شکل گرفته‌اند و رودخانه به عنوان یک عامل طبیعی در شکل‌گیری باغ‌های فراوان در این دو شهر نقش مهمی داشته است. علاوه بر عامل طبیعی، عوامل دیگری بر تأثیرپذیری باغ‌های اصفهان از سمرقند نقش داشته است. بنا به گفته دونالد ویلبر^۱، در زمان شاهرخ، مرکز اصلی سیاست و هنر از سمرقند به هرات انتقال یافته بود (ویلبر، ۱۳۸۴: ۷۰) و از آنجا که شاه‌عباس دوران کودکی خود را در شهر هرات که یکی از پایتخت‌های تیموریان و مشتمل بر باغ‌های بسیار بوده سپری کرده است، لذا باغ شهر هرات که متأثر از باغ شهر سمرقند بود به عنوان الگویی در ذهن شاه‌عباس جای داشته است.

پیشینه تحقیق

کتاب‌های دونالد ویلبر (۱۳۷۴ و ۱۳۸۴) به بررسی باغ‌های دوره تیموری، از جمله به معرفی باغ‌های سمرقند پرداخته است. این کتاب‌ها به همراه سفرنامه کلاویخو^۲ (۱۳۷۴)، منابع مهمی برای بررسی باغ‌های سمرقند است. از متون تاریخی که به بررسی خیابان چهارباغ عباسی اصفهان پرداخته، می‌توان به نوشته‌های مورخان عصر صفوی از جمله به تاریخ

نهر بزرگ آبی که از وسط آنها می‌گذرد، جریان می‌یابد. در وسط این باغ یک تپه بلند خاکی است که با دست انباشته شده و اطراف آن تیره‌های چوبی قرار گرفته است و از این گذرگاه‌ها بسیار راست به تپه‌های دیگری می‌رسند. در میان آن چندین کاخ زیبا است (ویلیبر و همکاران، ۱۳۷۴: ۲۴۱-۲۴۰). در اینجا پنج خیابان بزرگ احداث کرده‌اند که درختان تنومند و سایه‌افکن در دو طرف آنها کاشته و پای آنها را سنگفرش کرده و به‌صورت سکویی درآورده‌اند» (ویلیبر، ۱۳۸۴: ۶۴). در تصویر ۲ طرح تجدید شده این باغ توسط ویلیبر ارائه شده است.

باغ دلگشا: منجمان روز خجسته و فرخنده‌ای برای بنای باغ برگزیدند، هنرمندان طرح‌هایی تهیه کرده بودند تا طبق آنها خیابان‌های باغ را منظم و مرتب کنند و مکانی هم برای ایجاد تپه گل در نظر بگیرند. آنان فضای باغ را با تناسب بسیار طراحی کرده و در آن خیابان‌ها و باغچه‌های مستطیل شکل و «جنگل‌های کوچک» به شکل‌های گوناگون به وجود آوردند؛ در دو طرف خیابان‌ها درختان نارون کاشتند و بقیه فضای باغ را با درختان میوه و بوته‌های گل زینت دادند. در گوشه هر قسمت از فضای باغ کوشکی احداث کرد و نمای آن را با کاشی پوشاندند و در وسط باغ کاخی ساختند که از سه طبقه تشکیل شده بود (ویلیبر، ۱۳۸۴: ۶۲). همچنین وی در توصیف این باغ از وجود چادرهای بسیار که جدار آن از حریر یا مانند آن بود، خبر داده است. (کلاویخو، ۱۳۷۴: ۲۲۹) باغ چنار: «باغ شامل یک کاخ باشکوه بود که هنوز در دست ساختمان قرار داشت. آن باغ، بوستانی بود مربع شکل که دیواری بسیار بلند آن را احاطه کرده بود. در هر گوشه باغ،

ایام حیاتش را در جنگ و ستیزه‌هایی سپری کرده که حاصلی جز قتل و ویرانگری نداشت، به مدد ذکاوت ذاتی خود دریافته بود که بخش مهمی از دوام و بقای اقتدارش در گرو توجه به هنر و حمایت از هنرمندان است (کاووسی، ۱۳۸۵: ۳۸). لذا تیمور در سال‌های پایانی عمر تا حد زیادی به احداث کاخ‌ها و باغ‌های مجلل علاقه داشته، هرچند که در این ایام هم میل به جنگ و خونریزی و فتوحات بیشتر، کماکان در او زنده بود. (امیرخانی، ۱۳۷۶: ۷۸)

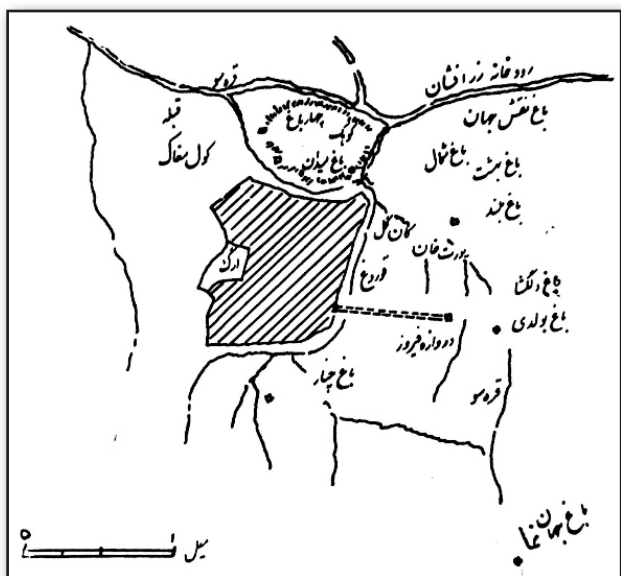
یکی از عادت‌های تیمور لنگ این بود که در میان مردمی که قتل عام می‌کرد، فقط صنعت کاران را زنده نگه می‌داشت و آنها را برای تزئین پایتخت مجللی که در سمرقند برای خود بنا کرده بود، به وطنش می‌برد (خوانساری و همکاران، ۱۳۸۳: ۶۵). در سمرقند، فرمانروایان با گوناگونی مقام‌ها و درجه‌ها و نیز بنا به توانایی‌شان در برابر دارایی خود، در برافراشتن کاخ‌ها و ایجاد جاهای قابل سکونت و برپا داشتن باغ‌ها، وادار می‌شدند (انصاری، ۱۳۴۷: ۵۲۲) باغ‌های تیموری واقع در سمرقند (تصویر ۱) شامل باغ‌های زیر است:

«باغ دلگشا، باغ شمال، گل باغ، باغ نو، باغ میدان، باغ چنار، باغ نقش جهان، باغ بلند و باغ جهان‌نما که همه این باغ‌ها مربوط به دوره پادشاهی تیمور است. در حالی که الغ‌بیک، باغ دولدی (کامل)، باغ نوروزی و محمد تورخان چهارباغ را بر آن افزود» (ویلیبر، ۱۳۴۸: ۲۴۰).

توصیفاتی از باغ‌های سمرقند

باغ‌های هر دوره‌ای نمایانگر دنیای ایده‌آل و رویایی مردم آن دوره و اجتماع خاص خود محسوب می‌شوند. باغ‌های سمرقند بر باغ‌های سایر مناطق و بر باغ‌های ادوار بعدی تأثیر داشته است. ویلیبر این مطلب را در کتاب خود بیان داشته است: «به‌طور مسلم نوع معمولی این باغ‌ها به مشرق و مغرب، هردو، رسوخ یافت. بابر خود آن را در هند مرسوم کرد و در آنجا توسعه و تکمیل آن تحت تأثیر اوضاع طبیعی و آب‌وهوای آن کشور قرار گرفت. باغ در جانب مغرب فلات ایران شکل‌های مشخصی به خود گرفت و در دوران بعدی بعضی از جنبه‌های جدید آن به هند انتقال یافتند» (ویلیبر، ۱۳۸۴: ۷۱). گزارش کلاویخو رییس هیئت نمایندگان پادشاه سفیر اسپانیا در سال ۱۴۰۳م، به عنوان نسخه موجود از شرح و تفسیر سمرقند تحت حاکمیت تیمور منبع بسیار ارزشمندی تلقی می‌شود. در ادامه به برخی از توصیفات کلاویخو در باب باغ‌های سمرقند پرداخته می‌شود.

گل باغ (باغ گل سرخ): «پیرامون باغ، دیوار گلین فراگرفته بود. دیوار باغ را می‌توان در حدود یک فرسنگ برآورد کرد. در درون باغ، درختان میوه گوناگون بسیاری به جز لیمو وجود دارد. نیز در داخل باغ شش حوض آب است که به وسیله آنها

تصویر ۱. نقشه باغ‌های اطراف سمرقند. مأخذ: ویلیبر، ۱۳۸۴: ۶۱.

یک نقشه منظم قرار گرفته و با درختان نارون، سرو و تبریزی تزئین شده است. نقص این باغ آن بوده که جوی بزرگ آب جاری نداشته است» (ویلبر و همکاران، ۱۳۷۴: ۲۴۲).

باغ؟: «... آن باغی که این سور در آن داده می‌شد، بسیار بزرگ بود و در آن درختان میوه و سایه‌دار فراوان بود و در سراسر آن خیابان‌ها، مجمرهایی قرار داشت که مهمانان از کنار آن می‌گذشتند. در سراسر این باغ، چادرهایی برافراشته بودند که غرفه‌ها یا ایوان‌هایی داشتند و سایبان‌هایی از پارچه‌های رنگی بر آنها سایه افکنده بود. در میان باغ، کاخی زیبا ساخته بودند که نقشه و پی و شالوده آن به شکل خاج (صلیب) بود. درون این کاخ با پرده‌ها آرایش شده بود. در درون کاخ اطاقی بود که سه شاه‌نشین به اطاق‌های نیم‌دایره داشت که کف آنها اندکی از زمین بلندتر و دیوارها و کف آنها از کاشی رنگارنگ پوشیده شده بود» (کلایخو، ۱۳۷۴: ۲۳۰).

در جدول ۱، مشخصات برخی از باغ‌های سمرقند براساس توصیفات منابع تاریخی ارائه شده است.

گونه‌شناسی باغ‌های سمرقند

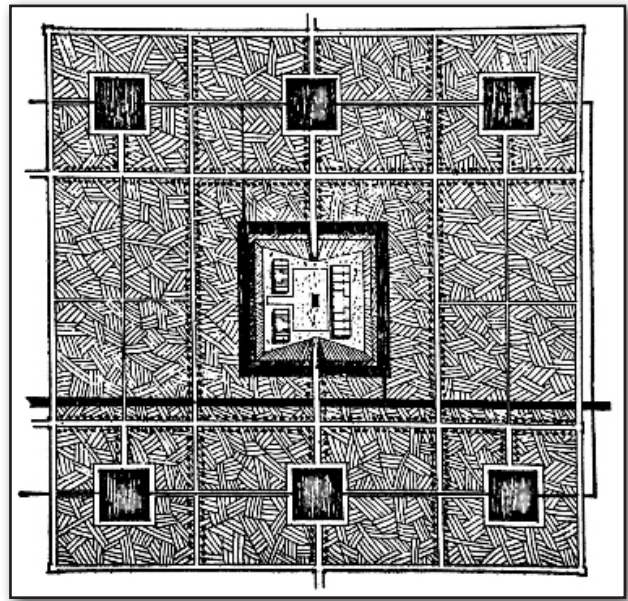
در گونه‌شناسی باغ‌های سمرقند می‌توان به باغ‌های میوه، چادر، شکار، بیشه و کوشک اشاره کرد.

باغ میوه: کلایخو در سفر خود به سمرقند، باغ‌های انگوری را دیده بود که شهر را احاطه کرده بودند. تعداد این باغ‌ها به قدری زیاد بود که مسافری که از دور به شهر نزدیک می‌شد، فقط کوهی از درخت می‌دید و خانه‌های احداث شده در داخل این باغ‌ها، دیده نمی‌شدند (کلایخو، ۱۳۷۴: ۲۸۳). باغ چادر: در گزارش‌های کلایخو عنصر چادر به شکل‌های مختلف در اکثر باغ‌ها از جمله باغ دلگشا توصیف شده است (کلایخو، ۱۳۷۴: ۲۲۹ و ۲۳۰).

باغ وحش: این باغ‌ها محل نگهداری حیوانات وحشی هدیه داده شده به شاهان در دوران گوناگون بوده است. کلایخو به توصیف نمایشات اجرا شده توسط فیل‌ها در یک باغ پرداخته است. (کلایخو، ۱۳۷۴: ۲۶۲-۲۶۵)

باغ بیشه (باغمیشه): به بخش‌هایی از باغ که به منظور ایجاد ایهام و جذابیت در کاشت درختان و گیاهان نظم هندسی رعایت نشده و مجموعه‌ای از گیاهان به شکل درهم کاشته شوند، باغ بیشه یا به زبان ترکی «باغمیشه» می‌گویند (انصاری، ۱۳۷۸: ۱۹۴). نمونه‌ای از این گونه باغ در توصیف کلایخو از باغ دلگشا آورده شده است. «... در آن خیابان‌ها و باغچه‌های مستطیل شکل و «جنگل‌های کوچک» به شکل‌های گوناگون به وجود آوردند؛ در دو طرف خیابان‌ها درختان نارون کاشتند...» (ویلبر، ۱۳۸۴: ۶۲).

باغ کوشک: وجود کوشک در باغ‌های این دوره گزارش شده، که مصالح اکثر آنها از چوب و چادر بوده است. همچنین

تصویر ۲. تجدید طرح اصلی باغی در سمرقند که شاید همان باغ گل سرخ باشد... مأخذ: ویلبر، ۱۳۸۴: ۶۷.

برجی گرد و مرتفع ساخته بودند. در مرکز بوستان قصری بزرگ با طرحی صلیب‌وار بنا شده که حوضی در مقابل آن قرار داشت» (ویلبر و همکاران، ۱۳۷۴: ۲۴۱).

باغ شمال: «باغ شمال برای نوه تیمور دختر میرانشاه پی‌ریزی شده بود. این کاخ در چهارگوشه خود کوشک‌هایی داشت» (ویلبر و همکاران، ۱۳۷۴: ۲۴۲). همچنین دارای یک کوشک چهارگوش و یک کاخ مرکزی بادیه‌وارهایی از سنگ مرمر و کاشی بود. چون این باغ در شمال سمرقند واقع شده بود، این نام را بر آن نهادند (ویلبر، ۱۳۸۴: ۶۲). باغ جهان‌آرای هرات به تأثیر از این باغ ساخته شده است (ویلبر و همکاران، ۱۳۷۴: ۲۴۴).

باغ نو: فضای وسیع این باغ، که به شکل مستطیل بود، به وسیله دیواری بسیار بلند و چهارگوش محصور شده بود و در هر گوشه آن، برجی مدور و بسیار بلند ساخته بودند. در وسط باغ قصر بزرگی با طرح صلیبی ساخته شده بود و جلوی آن، حوض آب بزرگی قرار داشت. کلایخو معتقد است این کاخ با باغ بزرگی که بر گرد خود دارد، زیباترین باغی بوده که او در عمر خود دیده و کاشی‌های زرین و آبی آن بسیار زیباتر از همه جا بود (کلایخو، ۱۳۷۴: ۲۳۲). این باغ دارای درختان میوه بسیار و درختان سایه‌گستر فراوان و خیابان‌ها و چادرهای متعدد بود که در دو طرف و در سراسر باغ چادرهایی به چشم می‌خورد.

چهارباغ: بابر درباره چهارباغ می‌نویسد: «کمی پایین‌تر از باغ، میدان قرار داشته که بر پشت‌های کوچک ساخته شده بود. از خصوصیات این باغ که به فرمان محمدتورخان ساخته شده بود، قطعات متنوع زمین است که هر یک بالای دیگری با

و...» (همان: ۶۶).

درواقع تیمور در طراحی باغ‌های خود تحت تأثیر باغ‌های ایران بوده و باغی در اطراف سمرقند به نام جهان‌نما احداث کرده که برگرفته از باغ جهان‌نمای شیراز بوده است.

محورهای شاخص شهر سمرقند

تیمور در اطراف و نزدیکی سمرقند به عنوان پایتخت خود حلقه‌ای از باغ‌های سلطنتی احداث کرد. ولی این باغ‌ها در نظام هندسی که شهر را تعریف کند و سیستم ارتباطات منظمی داشته باشد، تعریف نشده بود (انصاری، ۱۳۷۸: ۱۷۰) «سمرقند، اولین باغ-شهر بوده و تفاوت عمده شهر سمرقند با اصفهان دوره شاه‌عباس در این است که هیچ طرح جامع و کلی در پلان قرون وسطایی سمرقند دیده نمی‌شود. اگرچه تک‌تک باغ‌ها به سبک هندسی باغ ایرانی طراحی شده بودند، اما ارتباط آنها با یکدیگر و با مجموع شهر کاملاً اتفاقی شکل گرفته است» (حیدرنتاج، ۱۳۸۸: ۱۱).

از مطالعه نوشته‌های تاریخی عصر تیموری که در ارتباط با شهر سمرقند نگاشته شده‌اند، محورهایی در این شهر توصیف شده که می‌توان این محورها را محورهایی شاخص برای این شهر دانست.

در زیر توصیفاتی از این محورها مطرح و در جدول ۲ جمع‌بندی خصوصیات کالبدی و عملکردی این محورها و محور چهارباغ اصفهان ارائه می‌شود.

«بابر از خیابانی سخن می‌گوید که سمرقند و باغ‌های آن را به قسمت شرقی شهر متصل می‌کرده است. این خیابان طبق معمول، تفرجگاهی به شمار می‌رفته و در دو طرف درخت داشته است» (ویلبر، ۱۳۸۴: ۷۱).

«تیمور دستور داد که خیابانی بسازند که از میان سمرقند بگذرد و در دو سوی آن دکان‌هایی بنا کنند که در آنها همه گونه کالا به فروش برسد. این خیابان جدید از یکسوی شهر به سوی دیگر می‌رفت و از میان شهر می‌گذشت» (کلاویخو، ۱۳۷۴: ۲۷۶). در فواصل مختلف خیابان فواره‌هایی ساختند (همان: ۲۷۷). «... هنوز خانه‌ها ویران نشده استادان بنا آمدند و آن خیابان پهن را احداث کردند و دکان‌ها در دو سوی آن ساختند و در برابر هر دکان نیمکتی سنگی که لوحی سفید سنگی بر آن بود، ساختند. هر دکانی دو اطاق یکی در پیش و یکی در عقب داشت و بر بالای آن خیابان سققی قوسی و گنبدوار زده بودند که پنجره‌هایی نیز برای آمدن روشنایی داشت» (همان).

این مطالب نشان از فعالیت‌های گردشگری و تجاری در این مناطق و از جمله در بدنه محورهای شاخص داشته؛ همچنین از عناصر فرعی در منظره‌سازی این محورها استفاده شده است. با توجه به توصیف کلاویخو «... آبادی‌هایی تا عمق یک فرسخ

کلاویخو وجود کاخ‌های بدون اتاق‌های مجزا را رسمی عمومی برای شهر سمرقند می‌دانسته است. (کلاویخو، ۱۳۷۴: ۲۳۵).

بررسی نظام‌های اصلی

نظام کاشت: درختان میوه و سایه‌دار، گونه غالب درختان در باغ‌های این دوره ذکر شده است. در اکثر باغ‌ها به نظم هندسی کاشت گیاهان و درختان اشاره شده و در برخی از باغ‌های دیگر از جمله در باغ دلگشا به وجود جنگل‌های کوچک به شکل‌های گوناگون اشاره شده است.

نظام آب: ایجاد یک محور یا محورهای اصلی آب که با حوض یا حوض‌هایی قطع می‌شود، برگزیدن یک شیب طبیعی با احداث تپه‌ای برای اطمینان جریان صحیح آب، انتخاب محل یک قصر یا کوشک در راستای محور آب و اغلب در وسط باغ از ویژگی‌های اغلب باغ‌های سمرقند بوده است (ویلبر و همکاران، ۱۳۷۴: ۲۴۸-۲۴۷). در تأکید این مطلب می‌توان به توصیف کلاویخو از چهارباغ اشاره کرد که آورده، این باغ حوضی بزرگ نداشته و آن را یک نقص برای این باغ دانسته است (همان، ۱۳۷۴: ۲۴۲).

نظام ساخت: توصیفاتی که از باغ‌های تیموری وجود دارد حاکی از این است که باغ با کوشک مرکزی با فرم‌های مختلف از جمله چهارگوش و صلیبی شکل، گونه غالب در باغ‌سازی آن دوره بوده است. توصیفات متعدد از چادر نیز در اکثر بخش‌های سفرنامه کلاویخو آمده و وی با جزئیات فراوان به توصیف این چادرها پرداخته است. اغلب این چادرها در داخل تجیرهایی برپا می‌شده است. این نکته تأییدی بر بیابان‌گرد و چادرنشین بودن این قوم دارد که هزینه‌های گزافی را برای این چادرها صرف می‌کردند و اغلب به جای کاخ‌های باشکوه، چادرهای باشکوه داشتند و در ساخت آنها از پارچه‌های گرانبها و چوب استفاده می‌کرده‌اند. به همین دلیل هیچ قصری از این دوره باقی نمانده است. همچنین «رسم عمومی در سمرقند برین جاری بود که کاخ‌ها را بدون اتاق‌های مجزا می‌ساختند» (کلاویخو، ۱۳۷۴: ۲۳۵). منابع کتبی راجع به باغ‌های سمرقند تأکید زیادی بر روی ساخت پرخرج و تزیین قیمتی آن دارند (ویلبر، ۱۳۷۴: ۲۴۳). همچنین در توصیف دروازه‌های باغ، کلاویخو آنها را بسیار بلند و زیبا معرفی کرده که با کاشی‌های زرین و آبی آرایش شده بودند.

استفاده از ایوان در طبقه بالا، که مشرف به باغ‌های گل است، جنبه‌ای است که در سمرقند معمول و مرسوم بوده است» (ویلبر، ۱۳۸۴: ۶۶).

نظام هندسی: شکل هندسی این باغ‌ها اغلب مربع یا مستطیل شکل بوده است. «تقسیم فضا به چهار قسمت، انتخاب قطعه زمینی سراسیب یا ایجاد یک تپه مصنوعی به منظور حصول اطمینان از اینکه آب به طور کامل در باغ جریان پیدا می‌کند

از آنها ده‌ها جریب وسعت داشته، توسط هنرفر معرفی شده است؛ در ابتدا و انتهای خیابان چهارباغ، کاخ جهان‌نما و باغ هزارجریب قرار داشته‌است؛ همچنین شاردن نام باغ‌های اطراف خیابان چهارباغ عباسی را در دو جبهه شرقی و غربی به شرح زیر بیان کرده است: باغ‌های خرگاه، بلبل، توت، مهمانخانه درویشان نعمت‌اللهی، شیرخانه در جبهه شرقی و باغ‌های مثنی، تخت، مو، مهمانخانه درویشان حیدری و طاووس‌خانه در جبهه غربی خیابان چهارباغ عباسی اصفهان قرار گرفته بوده‌اند (شاردن، ۱۳۷۵: ۱۲۱-۱۲۰).

توصیفات باغ‌هایی از خیابان چهارباغ اصفهان و باغ‌هایی در امتداد آن

باغ خرگاه: در ابتدای جبهه شرقی خیابان چهارباغ عباسی، باغی به نام خیمه‌گاه وجود داشته که اکنون بخش‌های باقی‌مانده سردر باغ خیمه‌گاه در گوشه‌ای از باغ خیمه‌گاه که به باغ بلبل پیوسته است و «پارک شهید رجایی» نامیده می‌شود، به‌صورت نیمه ویران دیده می‌شود؛ این باغ را از آن جهت خیمه‌گاه می‌نامیدند که محل خیمه‌گاه شاهی بوده و میدانی نیز برای برپایی مسابقات داشته است. البته باغ خیمه‌گاه به باغ خرگاه نیز مشهور بوده است، چون در زبان فارسی، خرگاه یا خرگه به معنی خیمه بزرگ، سرآورده یا چادر بزرگ است و برابر با واژه خیمه‌گاه به معنای جایی است که در آن یک یا چند خیمه برپا کرده باشند. خانم مهوش عالمی در مقاله‌ای، کوشک این باغ را این‌گونه توصیف می‌کند: «این کوشک، روش جالبی از به‌کارگیری بناهای سبک و سنگین را نشان می‌دهد. بر روی پایه‌ای هشت‌گوش مرکب از قوس‌های بزرگ در همه جوانب، سازه‌ای چوبی قرار دارد و بر این سازه، خیمه‌ای عظیم افراشته‌اند» (عالمی، ۱۳۸۵: ۸۶).

باغ بلبل: باغ بلبل چهارباغ مستطیلی است که آب‌نمایی در چهار جهت داشته و در محل تقاطع دو محور شمالی-جنوبی و شرقی-غربی آن بر روی سکویی، کاخ هشت‌بهشت قرار گرفته است؛ به این ترتیب باغ به چهار قسمت تقسیم می‌شود که هر قطعه نیز با راه‌های شمالی-جنوبی به قطعات کوچکتری درمی‌آید (تصاویر ۳ و ۴).

باغ شیرخانه: این باغ در جبهه شرقی خیابان چهارباغ عباسی قرار داشته که «... تعدادی ببر و پلنگ و فیل و کرگدن در آن جای داشتند» (ویلبر، ۱۳۸۴: ۱۱۶). این باغ، به همراه باغ‌های قفس‌خانه و طاووس‌خانه، وجود حیوانات در برخی از باغ‌های این خیابان را تصدیق می‌کند. در گونه‌شناسی باغ‌ها می‌توان آن را در گروه باغ‌های وحش به شمار آورد.

باغ مو: در جبهه غربی خیابان چهارباغ عباسی، باغی به نام مو وجود داشته است. آدام اولناریوس^۷، سیاح آلمانی این باغ را این‌گونه توصیف کرده است: «چهارباغ موستان بزرگی

و نیم و گاهی دو فرسخ در پیرامون شهر گسترده شده و شهر در میان آنها قرار دارد.» و «... این مسیرها، راه ارتباطی پیرامون شهر به مرکز شهر (میدان ریگستان) بوده‌اند» (همان: ۴۶۰). لذا تعدادی از باغ‌های حاشیه مسیر، مسکونی بوده و این مسیرها نقش ارتباطی نیز داشته‌اند. برخی از این مسیرها به باغ‌های حکومتی می‌رسیده‌اند، چنانکه بابر خیابان باشکوهی که از فیروز یا دروازه فیروزی شروع می‌شود و به باغ دلگشا منتهی می‌شود، اشاره کرده است.

در زیر به بررسی دو نظام کاشت و آب در خیابان‌ها پرداخته می‌شود:

نظام کاشت: با توجه به توصیفات کلاویخو و بابر چنین به نظر می‌رسد که باغ‌های پیرامون شهر سمرقند در بدنه خود از کاشت ردیفی درختان بهره برده‌اند. دونالد ویلبر از دو ردیف درخت کاج در خیابانی که از دروازه فیروز به باغ دلگشا منتهی می‌شود، نام برده است (ویلبر، ۱۳۴۸: ۶۰).

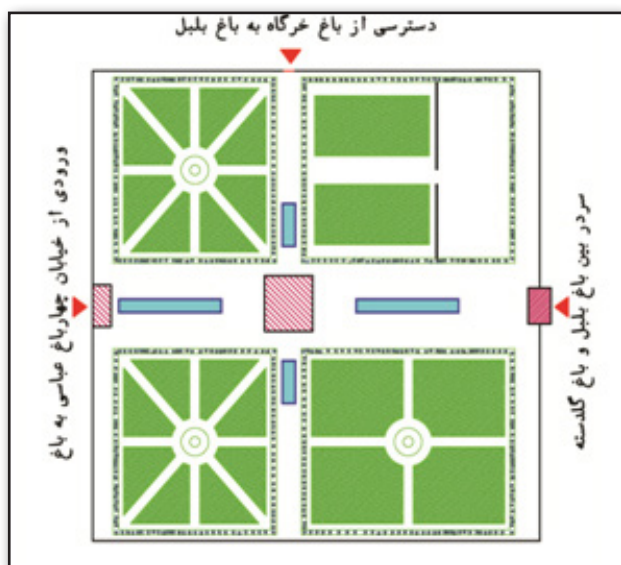
- نظام آب: از میان خیابان‌های سمرقند و نیز از میان باغ‌های داخل و خارج شهر بسیاری نهرها و جویبارهایی می‌گذشته است (کلاویخو، ۱۳۷۴: ۲۸۳).

اصفهان در دوره صفویه (خیابان چهارباغ)

از دوران صفویه باغ در گستره شهر به‌عنوان یک عنصر شکل‌دهنده ساختار فیزیکی شهر بوده است. کلیه مدارک موجود از آن دوره حاکی از این است که در شهر اصفهان آب فراوان بوده است. رودخانه زاینده‌رود در این شهر به‌عنوان یک محور طبیعی وجود داشته و با ایجاد مادی‌هایی، آب را به تمام نقاط و باغ‌های این شهر می‌رسانده‌اند. درواقع معماری اصفهان دوره صفوی در بستر شهر و طبیعت آن شکل گرفته است.

در سال ۱۰۰۶ هجری پایتخت صفوی از قزوین به اصفهان انتقال یافت. شاه‌عباس اول، مصمم شد که پایتخت خود اصفهان را از هر جهت تزیین کرده و آن را شهر اول دنیا به شمار آورد. احداث خیابان طویل و عریض چهارباغ، که در ابتدا گردشگاه سلطنتی بوده و امروز بهترین گردشگاه اصفهان محسوب می‌شود، از جمله اقدام‌های آن پادشاه بود (هنرفر، ۱۳۸۳: ۱۲۴). احداث این خیابان در کتاب اسکندر بیک ترکمان این‌گونه شرح داده شده است: «... از کنار رودخانه (زاینده‌رود) تا پای کوه جانب جنوبی شهر انتهای خیابان قرار داده، اطراف آن را بر امراء و اعیان دولت قاهره قسمت فرموده‌اند که هر کدام باغی طرح انداخته...» (ترکمان، ۱۳۵۰: ۵۴۴).

فهرست باغ‌های شهر اصفهان که از آغاز انتخاب اصفهان به پایتختی صفویه در سال ۱۰۰۶ هجری تا افول ستاره اقبال این سلسله در سال ۱۱۳۵ هجری به وجود آمده و هر یک

تصویر ۴. پلان باغ بابل، اصفهان، باتوجه به ترسیم‌های ویلبر و کمپفر. مأخذ نگارندگان.

تصویر ۳. نقشه بازسازی شده خیابان چهارباغ عباسی صفوی با توجه به ترسیمات کمپفر و ویلبر و توصیفات ارائه شده از این خیابان در منابع تاریخی. مأخذ : نگارندگان.

تصویر ۵. منظره باغ هزارجریب و برج کبوتر آن، اصفهان. مأخذ : دیولافوا، ۱۳۷۱: ۶۳.

دارد که انواع مختلف انگور را می‌دهد و از جمله انگورهایی که دانه‌های آنها سیاه‌رنگ و به اندازه یک بند انگشت و بسیار خوشمزه است» (اولتاریوس، ۱۳۷۹: ۶۱۴).

باغ هزارجریب: در انتهای خیابان چهارباغ، باغی بزرگ و وسیع به نام هزارجریب وجود داشته است. وجه تسمیه هزارجریب برحسب سطحی است که آن باغ را اشغال کرده است. اراضی باغ شیب مختصری دارد و می‌توان گفت تقریباً مربع است و طول و عرض آن بیش از یک‌هزار و سیصد قدم در عرض و طول می‌رسد. با دیواری که از وسط آن به صورت مایل کشیده شده، این باغ به دو باغ تقسیم شده و در ابتدا منظور این بوده که اهل حرم بتوانند در طول مدتی که شاه با ملازمانش در قسمت جلو درنگ کرده است در باغ عقبی به سر برند. پادشاه فعلی (شاه سلیمان) این فاصله را بیش از اندازه مطلوب دید و به همین دلیل در یک گوشه دورافتاده باغ جلویی جایی برای اقامت اهل حرم بنا کرد (کمپفر، ۱۳۶۳: ۲۱۵). خیابان وسط این باغ دارای نهری سنگی است که در هر ده

قدم فواره‌هایی در آن تعبیه شده است (هنرفر، ۱۳۵۴: ۸۰). همچنین این خیابان که درست ادامه و دنباله چهارباغ است، در هر دو طرف دو ردیف درخت چنار بلند دارد و زینت اصلی باغ هزارجریب به شمار می‌رود (همان: ۸۲). همچنین باید از چهار کبوترخانه یاد کرد که معمار در چهار گوشه زمین بنا کرده است (تصویر ۵) اینها را به شکل برج قلعه‌ها و از خشت خام ساخته‌اند. سقف آن دارای سوراخ‌های متعددی برای کبوترهاست و کنگره‌ای نیز برای قرارگیری کبوتران ساخته‌اند» (همان: ۸۰). از این گذشته در سفرنامه اولتاریوس، به مراسم شکار در این باغ اشاره شده است (اولتاریوس، ۱۳۷۹: ۲۱۵). باغ‌های اطراف زاینده‌رود: در سمت جنوبی ساحل رودخانه

طاووس خانه و شیرخانه در خیابان چهارباغ را می توان از جمله این باغ ها به شمار آورد. باغ کوشک : در اکثر باغ های این دوره کوشک هایی در باغ وجود داشته است.

بررسی نظام های اصلی

نظام کاشت : اولتاریوس نوع درختان باغ های خیابان چهارباغ را این گونه، توصیف کرده است : «مردم اصفهان و اصولاً همه ایرانی ها باغ را خیلی دوست دارند؛ ولی باغ های خود را به شیوه اروپایی ها با گل و انواع درختان میوه تزیین نمی کنند، بلکه در آنها درختان سایه دار و از جمله چنار می کارند. درخت اخیر که برگ های پهنی چون مو دارد، در اروپا تقریباً ناشناس است، میوه نمی دهد و از چوب آن برای ساختن در و پنجره استفاده می نمایند» (اولتاریوس، ۱۳۷۹: ۶۰۴). وی تعداد این درختان را بیشتر از چند هزار اصله می داند و به درختان فراوان میوه و مو نیز در باغ ها اشاره می کند (همان : ۶۱۴).

همانند باغ های سمرقند، در اکثر باغ های این دوره نیز، نظم هندسی در کاشت درختان و گیاهان وجود داشته و در کنار آنها باغ هایی مانند باغبیشه، به منظور ایجاد ایهام و جذابیت، در کاشت درختان و گیاهان نظم هندسی رعایت نشده و مجموعه ای از گیاهان به شکل درهم کاشته شده اند که اثری از باغ های بیشه در خیابان چهارباغ به چشم نمی خورد. نظام آب : مادی های منشعب در خیابان داخل باغ ها شده و به صورت نهر آبی جریان داشته است. همچنین وجود حوض هایی در کاخ هشت بهشت و باغ بلبل، مؤید این مطلب است.

نظام ساخت : از نوشته های سیاحان و تاریخ نویسان، این گونه برداشت می شود که هر یک از باغ های اطراف خیابان چهارباغ اصفهان، دارای دو عمارت که یکی در سردر باغ و از هر طرف به سمت باغ و خیابان باز و دیگری در داخل باغ بوده و کوشک مرکزی نامیده می شده است و از هر سو به سمت باغ باز می شده است. همچنین در گزارش های پیترو دلواله و شاردن آمده که کوشک ها در همه باغ ها (تقریباً) دارای مساحت یکسان بوده؛ ولی ساختمان آنها متفاوت است. (دلواله، ۱۳۴۸: ۴۰ و شاردن، ۱۳۷۵: ۱۱۹). ساخت تالارهای سه طرف باز و ستون های چوبی در جلوی کوشک، به کارگیری چوب به عنوان عنصر مهم سازه ای از خصوصیات عمده کوشک های این دوره است.

استفاده از عناصر بیرونی همچون حوض، فواره و ... به داخل فضا، ساخت بنای بلند (کوشک های مطبق) در درون و یا در جوار باغ ها و ایجاد لانه ها و قفس های کوچک برای پرندگان که متأثر از طرح های چینی است؛ مانند باغ شیران، مرغدان شاهی (قفس خانه) و طاووس خانه و ارتباط بین دو فضای

زاینده رود و قسمت شرقی امتداد خیابان چهارباغ، با سلطنتی احداث شده بود که تا پل خواجه همچنان ادامه داشت. این باغ را سعادت آباد می نامیدند (ویلبر، ۱۳۸۴: ۱۱۸). چادر علاوه بر باغ خرگاه در خیابان چهارباغ، در اطراف این رودخانه نیز وجود داشته که اوژن فلاندن^۸ آنها را این گونه توصیف می کند : «اولین محلی که رفتیم کنار زاینده رود، محل چادرهای شاه بود. چادرهای سفید سربازان به ترتیب زده شد، در بینشان چند چادر مجلل و بزرگ دیده شد که اختصاص به وزراء، افسران درباری، خان ها و امرای همراه شاه است» (فلاندن، ۱۳۲۴: ۱۳۳).

در تصویر ۳، نقشه بازسازی شده خیابان چهارباغ عباسی صفوی و در جدول ۱، جمع بندی مشخصات باغ ها با توجه به توصیفات ارایه شده در متون تاریخی و سفرنامه ها و نقشه ارایه شده ویلبر آورده شده است.

گونه شناسی باغ های خیابان چهارباغ اصفهان و باغ هایی در امتداد آن

در گونه شناسی باغ های اصفهان می توان به باغ های میوه، عمومی، چادر، تجیر، شکار، بیشه، باغ وحش و کوشک اشاره کرد.

باغ میوه : وجود درختان میوه در گزارش های اکثر باغ ها آمده است؛ همچنین در جبهه غربی خیابان چهارباغ عباسی، باغی به نام مو وجود داشته است.

باغ عمومی : اکثر سیاحان به عمومی بودن باغ های این خیابان اشاره داشته اند. دلواله در این باره می نویسد: «این باغ ها متعلق به شاه است؛ ولی مردم با آزادی کامل از آنها استفاده می کنند و آنقدر میوه در آنان وجود دارد که برای تمام شهر کافی و حتی زیاد است» (دلواله، ۱۳۴۸: ۴۰). همچنین اولتاریوس در سفرنامه خود به خوردن میوه های درختان چهارباغ در داخل باغ و بیرون نبردن آنها از باغ با پرداختن چهارسکه پول مسی اشاره داشته است. (اولتاریوس، ۱۳۷۹: ۶۱۴-۶۱۳). باغ چادر : وجود چادر علاوه بر باغ خرگاه در اطراف زاینده رود نیز توصیف شده است.

باغ تجیر : در دوران حکومت مقتدر صفویان در ایران، امنیت سیاسی و رونق اقتصادی فراهم شده در جامعه موجب شد، باغ تجیر به عنوان باغ هایی با دیوار مشبک ایجاد شود (انصاری، ۱۳۷۸: ۱۸۷).

باغ شکار : در بخشی از باغ هزارجریب شکار در درون باغ انجام می گرفته است (اولتاریوس، ۱۳۷۹: ۲۱۵).

باغ بیشه : کمپفر به توصیف باغبیشه سعادت آباد در سفرنامه خود در اطراف زاینده رود پرداخته است (شاهچراغی، ۱۳۹۰: ۱۳۵۶). باغ وحش : این باغ ها محل نگهداری حیوانات وحشی هدیه داده شده به شاهان در دوران گوناگون بوده است. باغ های

پرداخته می‌شود :

نظام کاشت : تعداد چهار ردیف درخت و از نوع چنار یک مسئله مشترک مطرح شده بین اکثر سیاحانی بوده که در دوره قاجار از اصفهان دیدن کرده‌اند. (دیولافوا^{۱۰}، ۱۳۷۸: ۴۹۹؛ نوردن^{۱۱}، ۱۳۶۵: ۱۱۷ و هولستر^{۱۲}، ۱۳۷۸: ۷۸) سیاحانی که در دوره صفویه به اصفهان آمدند، تعداد ردیف درخت چنار برای خیابان چهارباغ اصفهان را دو ردیف بیان داشته‌اند. (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۹۶ و جملی کاری^{۱۳}، ۱۳۴۷: ۶۷) اکثر سیاحان برای این خیابان درخت چنار را برشمردند، تنها در تاریخ عالم‌آرای عباسی از درختان سرو و چنار و کاج و عرعر نام برده شده است (ترکمان، ۱۳۵۰: ۵۴۵). این تصور وجود دارد که هنگام ساخت، درختانی همچون چنار، سرو، کاج و عرعر بوده، ولی پس از مدتی جای خود را فقط به درختان چنار داده‌اند یا تعداد این درختان به قدری ناچیز بوده که جلب توجه نمی‌کرده و پس از مدتی به طور خاص در دوره قاجار اثری از این درختان دیده نشده است. همچنین برخی از سیاحان از وجود باغچه‌های گل یاد کرده‌اند (دلواله، ۱۳۴۸: ۳۹ و شاردن، ۱۳۷۵: ۱۲۱).

نظام آب : گزارش سیاح فرانسوی، شاردن در مورد معماری آب چهارباغ اصفهان، مفصل‌ترین گزارشی است که از دوران صفویه ارائه شده است. وی تعداد حوض‌های خیابان را هفت عدد دانسته (شاردن، ۱۳۷۵: ۱۲۰) ولی فواصل بین این حوض‌ها را ذکر نکرده، اما در معرفی هر حوض از کوچه‌ها و باغ‌های اطراف آن نام برده است. در تاریخ عالم‌آرای عباسی علاوه بر نهر وسط، از جوی آب در دو طرف خیابان نام برده شده است (ترکمان، ۱۳۵۰: ۵۴۵). اکثر جهانگردان به نهر وسط خیابان چهارباغ اشاره کرده‌اند. همچنین سیاحان به وجود حوض‌هایی در عمارت سردر اشاره داشته‌اند. دلواله اشاره می‌کند که «این حوض‌ها، فواره‌های بسیار زیبایی دارند و از طریق جویبارهای سنگی منشعب از نهر بزرگ خیابان تغذیه می‌شوند» (دلواله، ۱۳۴۸: ۴۷۴).

نظام ساخت : در گزارش‌های دلواله و شاردن، رعایت قرینه‌سازی در دو سمت خیابان، با قرارگیری سردرها، آمده است (دلواله، ۱۳۴۸: ۴۰؛ شاردن، ۱۳۷۵: ۱۱۹).

درون و بیرون بنا از ویژگی‌های دیگر باغ‌های این دوره است.^۹ نظام هندسی : چهارگوش هندسه غالب در باغ‌های این دوره است. همچنین ایجاد تغییرات خلاقانه در الگوی باغ ایرانی (هندسه هشت‌گوش در باغ گلدسته و دوزنقه در باغ خرگاه) در باغ‌های این دوره دیده شده است.

محور شاخص باغشهر اصفهان (خیابان چهارباغ)

باغ‌شهر یکی از اصلی‌ترین الگوهای شهرسازی ایران در دوره صفویه است که شکل منطقی به خود می‌گیرد. در اصفهان صفوی نیز محورهایی شاخص در شهر گزارش شده که در دوره معاصر با وجود تغییراتی در آنها در طول زمان، آثاری از این محورها دیده می‌شود. در این مقاله به بررسی محور شاخص چهارباغ می‌پردازیم.

«شاه‌عباس از کودکی تا شروع سلطنت هجده‌سالگی در هرات به سر می‌برد و شهر هرات که یکی از پایتخت‌های تیموریان و مشتمل بر باغ‌های بسیار بود، در شکل‌گیری تفکر او از شهر ایده‌آل نقش اساسی داشته است، لذا «باغ‌شهر هرات به‌عنوان الگویی ابتدایی در ذهن داشته و به هنگام استقرار در اصفهان با راهنمایی علمای شیعی به طور خاص «شیخ بهایی» به گسترش شهر براساس الگوی باغ ایرانی که نوعی باغ‌شهر محسوب می‌شود، فرمان داد» (انصاری، ۱۳۸۰: ۵۰).

در خیابان چهارباغ اصفهان و باغ‌های اطراف آن، فعالیت‌های مختلف تجاری، گردشگری، ارتباطی، آموزشی-مذهبی، حکومتی و مسکونی انجام می‌شده است. اسکندربیک ترکمان به مراسم آب‌پاشان (عالمی، ۱۳۸۷: ۶۱) و جنابادی به فعالیت میخانه‌ها و قهوه‌خانه‌ها در این خیابان اشاره داشته‌اند (جنابادی، ۱۳۷۸: ۷۶۱). شاردن به وجود دو مهمانخانه درویشان حیدری و نعمت‌اللهی در این خیابان (شاردن، ۱۳۷۵: ۱۲۰) و اکثر سیاحان به گردش مردم در این خیابان اشاره داشته‌اند. همچنین خیابان چهارباغ اصفهان در زمان خود به عنوان یک شاهراه مورد استفاده قرار می‌گرفته و از نظر عملکرد، قسمت جنوبی دولتخانه صفویه را به قسمت بالایی شهر، یعنی باغ هزارجریب متصل می‌کرده است.

در زیر به بررسی سه نظام کاشت، آب و ساخت در این خیابان

نتیجه‌گیری

دو شهر سمرقند و اصفهان خصوصیات مشترکی هم از نظر پتانسیل‌های طبیعی و هم از نظر حکومت وقت در دوران خود داشته‌اند که این خصوصیات مشترک در باغ‌سازی هر دو شهر تأثیر گذاشته است. در منابع به وجود باغ‌های فراوان در هر دو شهر اشاره شده است. تیموریان ضمن بهره‌گیری بنیادین از سنت‌های باغ‌های ایرانی، خود بر باغ‌سازی مغولی هند و صفوی ایران تأثیر نهادند.

ویژگی مختص باغ‌های دوره تیموری

- ایجاد تپه‌های مصنوعی در محوطه باغ در دوره تیموری دیده شده است.

- فقدان هر نوع بنای بزرگ مرکزی کاملاً شناخته شده در باغ‌های دوره تیموری.

ویژگی مختص باغ‌های دوره صفویه

- استفاده از پلان‌های دوزنقه شکل و هشت‌ضلعی در باغ‌های خرگاه در ابتدای خیابان چهارباغ عباسی و باغ گلدسته در سمت شرقی باغ بلبل، که گزارشی از این نوآوری در پلان، در باغ‌های سمرقند نشده است و گزارش‌ها به مربع یا مستطیل بودن باغ‌ها اشاره داشته است.

ویژگی‌های مشترک بین باغ‌ها و محورهای شاخص دو دوره در سمرقند و اصفهان

- باغ-شهر.

- عمومی بودن باغ‌ها.

- به‌کارگیری خیابان مشجر در مسیر باغ.

- باغ‌های خیابان چهارباغ بالا در شهر اصفهان نیز همانند باغ‌های اطراف سمرقند، بین فرمانروایان و امرا تقسیم شده بود.

- استفاده از مقیاس فرانسوی در سردرها (همانند دوره ایلخانی).

- رایج‌ترین باغ‌ها، باغ با کوشک مرکزی.

- وجود کوشک یا قصر در محوطه باغ (ساخت پرخرج و تزیینات قیمتی).

- به‌کارگیری چادر در محوطه باغ‌ها و وجود چادرهای متعدد در بیشه‌ها و باغ‌ها و اختصاص چادرهای مجلل‌تر و باشکوه‌تر به وزراء، افسران درباری، خان‌ها و امرای همراه شاه.

- ایجاد حوض‌ها و آب‌نماهای فراوان.

- به‌کارگیری باغ‌ها به عنوان محل جشن و مراسم رسمی.

- وجود دیواره در اطراف باغ‌ها (در دوره تیموری اهمیت آن بیشتر بوده است).

- وسعت زیاد بعضی از باغ‌ها در هر دو دوره مانند باغ هزارجریب اصفهان.

- آنچه در باغ ایرانی مهم است، توجه به مناظر خود باغ است، به همین دلیل کوشک‌ها به گونه‌ای در باغ قرار گرفته‌اند که از داخل آن مناظر باغ قابل رؤیت بوده و از بیرون نیز موجب مانع دید به اطراف باغ نشوند که این مهم، در باغ‌های هر دو دوره گزارش شده است.

- ساخت باغ‌ها در خارج از شهر در وسعت زیاد.

- وجود جوی آب و مصطبه‌هایی برای نشستن مردم در مسیرها.

- وجود فعالیت‌های مختلف تجاری، گردشگری، حکومتی و مسکونی در محورهای شاخص شهری (جداول ۱ و ۲).

جدول ۱. مشخصات باغ‌های سمرقند و چهارباغ اصفهان براساس توصیفات منابع تاریخی. مأخذ: نگارندگان. (*: در منابع تاریخی در توصیف باغ‌ها به وجود چادر در برخی از باغ‌ها اشاره شده؛ اما توصیفات متعدد از چادرهای مختلف، وجود چادر در باغ‌های دیگر تیموری را تأیید می‌کند، بنابراین می‌توان تمام باغ‌های تیموری را در گونه باغ چادر قرار داد).

تیموری						
باغ	باغ گل	باغ دلگشا	باغ چنار	باغ نو	چهارباغ	باغ؟
شکل هندسی	-----	-----	مربع شکل	مستطیل	-----	-----
حوض	شش حوض	حوضی بزرگ در مقابل قصر	-----	حوضی بزرگ در مقابل قصر	فقدان حوض بزرگ	-----
درختان	تنومند و سایه‌افکن درختان میوه به جز لیمو	درختان نارون درختان میوه بوته‌های گل	-----	درختان میوه بسیار درختان سایه‌گستر فراوان	نارون، سرو و تبریزی	درختان میوه و سایه‌دار
عمارت	چندین عمارت	کوشک‌هایی در هر گوشه باغ کوشک چهارگوش کاخ مرکزی	طرح صلیبی	طرح صلیبی	-----	طرح صلیبی
چادر	-----	✓	-----	✓	-----	✓
برج مدور	-----	-----	✓	✓	-----	-----
گونه‌شناسی*	باغ - کاخ	باغ چادر، باغ-کاخ، باغ بیشه	باغ- کاخ	باغ-کاخ	-----	باغ چادر، باغ کاخ
صفوی						
باغ	باغ خرگاه	باغ بلبل	باغ شیرخانه	باغ مو	باغ هزار جریب	باغ‌های اطراف زاینده‌رود
شکل هندسی	دو زنقه	مستطیل	مستطیل	مستطیل	مربع	-----
حوض	✓	در چهار جهت کوشک مرکزی	✓	✓	حوض‌های متعدد	✓
درختان	-----	-----	-----	مویستان بزرگ	چنار	-----
عمارت	تلفیق کوشک و چادر	کوشک کاخ مرکزی (هشت گوش بتنی بر پلان چلیپایی)	قفس‌های متعدد	کوشک میانی	کوشک‌های متعدد (-چهار گوش- ترکیب احجام)	کوشک‌ها با شکل هندسی مختلف (ترکیب احجام- هشت گوش منتظم و ...)
چادر	✓	-----	-----	-----	-----	✓
برج مدور	-----	-----	-----	-----	✓	-----
گونه‌شناسی	باغ کوشک- باغ چادر- باغ تجیر- باغ عمومی	باغ کاخ- باغ تجیر- باغ عمومی- باغ لذت خاص	باغ کوشک- باغ وحش- باغ تجیر- باغ عمومی	باغ کوشک- باغ تجیر- باغ عمومی	باغ کوشک- باغ شکار- باغ تجیر- باغ عمومی	باغ کوشک- باغ چادر- باغ بیشه

جدول ۲. نظام‌های کاشت، آب و ابنیه در دو شهر سمرقند و اصفهان براساس توصیفات منابع تاریخی. مأخذ: نگارندگان. (*). در اصفهان برخلاف سمرقند، مجموع این کاربری‌ها در یک محور شاخص به نام خیابان چهارباغ جمع شده ولی در سمرقند این فعالیت‌ها در محورهای متعدد گزارش شده است.

		سمرقند	اصفهان	
نظام کاشت	محور شاخص	تعداد ردیف	دو ردیف درخت	
		درخت غالب	کاج و چنار و کاج و عرعر چنار (درخت غالب)	
	باغ	درخت غالب	درختان سایه‌دار	
نظام آب	محور شاخص	نهر	نهر وسط و دو نهر در پای دو ردیف درختان (سه نهر)	
		حوض، فواره	فواره‌های متعدد حوض‌های متعدد	
	باغ	نهر	محور یا محورهای اصلی آب	
		حوض	حوض در مقابل کوشک مرکزی	
باغ	کوشک	فقدان هر نوع بنای بزرگ مرکزی کاملاً- (شناخته شده (ویلبر و همکاران، ۱۳۷۴: ۲۴۸) تعداد کوشک‌ها-	تعدد کوشک‌ها (باغ‌های مهمانخانه نعمت‌اللهی و مهمانخانه حیدری) - فقدان کوشک مرکزی (باغ هشت‌گوش در جبهه غربی خیابان چهارباغ) (عالمی، ۱۳۸۵: ۷۷)	
		دیوار	-وجود دیوار در اطراف باغ‌ها -بیشه‌ها و مرغزارهایی بدون دیوار -تقسیم باغ با دیوار (تجیرها)	
	سردر	-سردرهای عالی با رنگ‌های آبی و طلایی زینت شده‌اند (ویلبر، ۱۳۸۴: ۶۶) -سردرهای بلند (امیرخانی، ۱۳۷۶: ۷۸)	ابعاد غیرانسانی سردرها	
	چادر	اقامت تیمور و دربارانش در بیشتر ایام بهار و تابستان در چادر	وجود چادر در باغ خرگاه و در حاشیه زاینده‌رود	
	ایوان	-ایوان در طبقه بالا، مشرف به باغ‌های گل -ایوان در سردرها	ایوان در کوشک‌های باغ‌های خیابان چهارباغ، برای نظاره به باغ و هم در سردرهای این خیابان برای تماشای خیابان و باغ وجود داشته است.	
		برج‌های مدور	باغ چنار و نو دارای برج‌های مدور و مرتفعی بوده‌اند.	باغ هزارجریب دارای چهار کبوترخانه در چهار گوشه زمین به شکل برج قلعه‌ها و از خشت خام
	سکو مصطبه‌های پای درختان	پای درختان را سنگفرش و به صورت سکو درآورده بودند (ویلبر، ۱۳۸۴: ۶۴).	محوطه پای درختان کمی مرتفع و مخصوص استراحت تفرج‌کنندگان (کارری، ۱۳۴۸: ۶۷).	
		تزیینات	-رواج جنبه‌های چینی (به‌کاربردن مقوا و استفاده از تکه‌های چوب باریک با طرح‌های متقاطع) رواج جنبه‌های هندی (روکوبی با زیباترین و ظریف‌ترین سنگ‌های مرمر) (ویلبر، ۱۳۸۴: ۶۹) -تأکید زیاد بر روی ساخت پرخرج و تزیین قیمتی (ویلبر و همکاران، ۱۳۷۴: ۲۴۳)	-ایجاد لانه‌ها و قفس‌های کوچک برای پرندگان که متأثر از طرح‌های چینی است (باغ شیران، مرغدان شاهی (قفس‌خانه) و طاووس‌خانه) -نقاشی‌ها از عمده تزیینات
	کاربری ^۰	محور شاخص	تجاری (کاربری غالب)، گردشگری، حکومتی و مسکونی	گردشگری (کاربری غالب)، تجاری، حکومتی و مسکونی

پی‌نوشت‌ها

۱. Wilber, Donald

۲. Clavijo

۳. Della Valle, Pietro

۴. Chardin, Jean

۵. Kaempfer, Engelbert

۶. بابر که فاتح هند و بنیان‌گذار امپراتوری مغول در هند بود، نیز طبق زندگی‌نامه‌اش «بابرنامه»، مردی متمدن و خوش‌گذران بود. او شاعر، موسیقی‌دان، عاشق طبیعت و طراح باغ‌های بی‌نظیری بود که توصیف آنها در زندگی‌نامه‌اش آمده است. بابر سبب شد تا ایران در ارتباط با هند همان نقشی را داشته باشد که دوران رنسانس ایتالیا در ارتباط با فرانسه داشت (خوانساری، ۱۳۸۳: ۶۶).

۷. Olearius, Adam

۸. Flandern, Ozhen

۹. برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد سودابه قلی پور با عنوان «بازآفرینی کالبد کاخ و باغ‌های از دست‌رفته دوران صفوی در اصفهان با اتکا به متون و اسناد (نمونه موردی: خیابان چهارباغ)» در دانشگاه هنر اصفهان است.

۱۰. Dieulafoy

۱۱. Nordan, Herman

۱۲. Holtzer, Ernst

۱۳. Careri, Gemlli Jane

فهرست منابع

- امیرخانی، غلامرضا. ۱۳۷۶. تیموریان. ویراستار منصور کیانی. چاپ اول. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- انصاری، محمد اظهر. ۱۳۴۷. باغ‌ها و کاخ‌های مغول. ت: محمد حسین ساکت. وحید، (۵۴) : ۵۲۳-۵۲۰.
- انصاری، مجتبی. ۱۳۸۰. باغ ایرانی در تاریخ. مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه. به اهتمام مرتضی دهقان‌نژاد. اصفهان: گروه تاریخ دانشگاه اصفهان.
- انصاری، مجتبی. ۱۳۷۸. ارزش‌های باغ ایرانی (صفوی-اصفهان). رساله دکتری. دانشگاه تهران: دانشکده هنرهای زیبا. گروه دکتری معماری. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- اولتاریوس، آدام. ۱۳۷۹. سفرنامه آدام اولتاریوس. ت: حسین کردبچه. تهران: انتشارات هیرمند.
- پوپ، آپهام آرتور. ۱۳۶۳. معماری ایرانی. ت: رضا بصیری. تهران: انتشارات میر (گوتنبرگ).
- ترکمان، اسکندربیک. ۱۳۵۰. تاریخ عالم‌آرای عباسی. تهران: امیرکبیر.
- جنابادی، میرزا بیگ‌بن حسن. ۱۳۷۸. روضه‌الصفویه. به تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: انتشارات موقوفات دکتر محمود افشار.
- حیدرنتاج، وحید. ۱۳۸۸. باغ‌های سمرقند. منظر، (۱) : ۱۰-۱۳.
- خوانساری، مهدی، مقتدر، محمدرضا و یآوری، مینوش. ۱۳۸۳. باغ ایرانی بازتابی از بهشت. ت: مهندسین مشاور آران. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- دلواله، پیترو. ۱۳۴۸. سفرنامه پیترو دلواله. ت: شعاع‌الدین شفا. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- دیبا، داراب و مجتبی، انصاری. ۱۳۷۴. باغ ایرانی. مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران (ارگ بزم کرمان). تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی.
- دیولافوا، ژان. ۱۳۷۱. سفرنامه مادام دیولافوا: ایران، کلد و شوش. ت: علی محمد فروشی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- سمرقندی، محمدبن‌عبدالجلیل و خواجه سمرقندی، اوطاهر. ۱۳۶۷. قندیه و سمرقیه: دو ساله در تاریخ مزارات و جغرافیای سمرقند. به کوشش ایرج افشار. چاپ اول. تهران: موسسه فرهنگی جهانگیری.
- شاردن، ژان. ۱۳۷۵. سفرنامه شاردن. ت: اقبال یغمایی. تهران: توس.
- شاهچراغی، آزاده. ۱۳۹۰. پارادایم‌های پردیس: درآمدی بر بازشناسی و بازآفرینی باغ ایرانی. تهران: جهاد دانشگاهی واحد تهران.
- عالمی، مهوش. ۱۳۸۵. باغ‌های دوره صفویه: گونه‌ها و الگوها. ت: محسن جاوری. گلستان هنر، (۵) : ۹۱-۷۲.
- عالمی، مهوش. ۱۳۸۷. باغ‌های شاهی صفوی- صحنه‌ای برای نمایش مراسم سلطنتی و حقانیت سیاسی. ت: مریم رضایی پور و حمیدرضا جیحانی. گلستان هنر، (۱۲) : ۶۸-۴۷.
- فلاندن، اوژن ناپلئون. ۱۳۲۴. سفرنامه اوژن فلاندن به ایران در سال‌های ۱۸۴۰-۱۸۴۱. ت: حسین نورصادقی. تهران: انتشارات اشراقی.
- قلی پور، سودابه. ۱۳۹۱. بازآفرینی کالبد کاخ و باغ‌های از دست‌رفته دوران صفوی در اصفهان با اتکا به متون و اسناد (نمونه موردی: خیابان چهارباغ). پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه هنر اصفهان: دانشکده معماری و شهرسازی.
- کارری، جملی. ۱۳۴۸. سفرنامه کارری. ت: عباس نخجوانی. تبریز: نشر اداره فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی.

- کاوسی، ولی الله. ۱۳۸۵. چگونگی ارتباط تیمور با هنر و هنرمندان. گلستان هنر، (۳) : ۳۱-۴۰.
- کلاویخو، روی گونزالس. ۱۳۷۴. سفرنامه کلاویخو. ت : مسعود رجب‌نیا. تهران : نشر علمی و فرهنگی.
- کمپفر، انگلبرت. ۱۳۶۳. سفرنامه کمپفر. ت : کیکاوش جهان‌داری. تهران : خوارزمی.
- مقتدر، رضا. ۱۳۸۲. اصفهان تصویری از چهارباغ. مجله ایران‌نامه، (۸۳) : ۲۷۰-۲۵۱.
- نوردن، هرمان. ت : سیمین سمیعی. تهران : دانشگاه تهران.
- ویلیبر، دونالد و کلمبک، لیزا. ۱۳۷۴. معماری تیموری در ایران و توران. ت : کرامت‌الله افسر و محمد یوسف کیانی. تهران : سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ویلیبر، دونالد. ۱۳۸۴. باغ‌های ایران و کوشک‌های آن. ت : مهین‌دخت صبا. چاپ سوم. تهران : انتشارات علمی فرهنگی.
- هنرفر، لطف‌الله. ۱۳۸۳. اصفهان. تهران : انتشارات علمی فرهنگی.
- هنرفر، لطف‌الله. ۱۳۵۴. باغ هزارجریب و کوه صفا - بهشت شاه‌عباس. مجله هنر و مردم، ۸ (۱۵۷) : ۷۳-۹۴.
- هولستر، ارنست. ۱۳۵۵. ایران در یکصد و سیزده سال پیش. ت : محمد عاصمی. تهران : انتشارات وزارت و فرهنگ و هنر.
- انصاری، مجتبی. ۱۳۸۸. کارگاه تخصصی منظر با موضوع «تاریخ باغ ایرانی» در پژوهشکده نظر. بازیابی شده از سایت اینترنتی موسسه باستان‌شناسی پلدختر (بازیابی شده در <http://poledokhtar.blogfa.com/post/141> تاریخ ۱۳۸۸/۹/۳)